

1.10. Метельова Т.О. Великий китайський шлях реформ: стратегія Ден Сяопіна та результати її реалізації

«Китайське диво», у витоків якого стояв неформальний лідер країни Ден Сяопін, до сьогодні виглядає для всього світу неймовірним. Ще в 1970 рр. відстала й автаркічна країна, КНР за чотири десятиліття впевнено «прописалась» у лавах світових лідерів, за багатьма економічними показниками вийшовши на перші місця. З 2014 р. економіка Китаю посідає перше місце у світі за ВВП за паритетом купівельної спроможності, а з 2016 р. – друге після США місце за номінальним ВВП. Попри те, що темпи економічного зростання Китаю у 2018 р. досягли мінімуму за останні 28 років (ВВП зріс за рік на 6,6%. Для порівняння: у 2011 р. – 9,3%, у 2010 р. – 10,4%), усе ж торік номінальний ВВП за рік збільшився на 1,7 трлн дол. і сягнув 13,6 трлн дол. При цьому ВВП на душу населення вийшов на рівень 9776,375 дол. (у 2017 р. – 8762,232 дол.) і досяг історичного рекорду, ставши найбільшим за всю історію країни. І все це – без істотних соціально-політичних і світоглядних потрясінь, етнічних чи релігійних конфліктів, без шоківих реформ і соціального напруження.

У 1976 р., на момент смерті Мао Цзедуна, країна перебувала на порозі соціально-політичної кризи. Десятиліття «Великого стриб-

ка» й «Культурної революції» призвели до знищення значної частини національної інтелектуальної еліти, спричинили катастрофічне зубожіння населення та кинули країну в економічну депресію. Тодішню основу промисловості Китаю склали побудовані за сприяння СРСР ще в середині ХХ ст. кілька тисяч великих підприємств, що в подальшому не оновлювалися через відсутність доступу до нових технологій. За даними ГСУ КНР, розмір національного доходу на душу населення навіть у 1980 р. становив 213–223 дол., що було одним з найнижчих показників у світі. Країна потребувала радикальних змін, які й випало здійснювати Ден Сяопіну. Офіційно не перебуваючи на найвищих державних посадах, він на кінець 1978 р. перетворитися на фактичного лідера держави.

У листопаді-грудні 1978 р. у Пекіні відбувалася робоча нарада ЦК КПК, центральним питанням якої була переорієнтація роботи на здійснення всеохопної модернізації країни на соціалістичних засадах та окреслено її напрямки: економічні реформи, розвиток демократії та її правових засад. Попри всю термінологічну схожість із завданнями «третьої хвилі демократизації» в постсоціалістичних країнах Європи та пострадянського простору, уся ця «модернізаційна тріада» в китайському виконанні істотно відрізнялася від європейської і була вправно поєднана зі зверненням до національно-культурних витоків китайської цивілізації.

18-22 грудня 1978 р. третій пленум ЦК КПК 11-го скликання ухвалив важливі постанови з питань реформування економіки й економічного управління, розвитку сільського господарства і поліпшення життя населення, чим започаткував здійснення політики, яка отримала назву «реформ та відкритості». Пленум схвалив і затвердив внесену Ден Сяопіном програму реформ.

Слід зазначити, що ініціативи Ден Сяопіна за всього їх новаторства не були сприйняті як надто радикальні і вже тому мали шанс на підтримку рештою партійного керівництва і суспільством у цілому. Раніше формально подібні наміри проголошувалися Мао Цзедуну (1957 р.) та прем'єр-міністром Чжоу Еньлаєм (1964 р.). Висуваючи радикальні ідеї реформування країни, Ден Сяопін у кращих традиціях східної політики посилався на своїх попередників, чим забезпечував сприйняття новацій.

Заплановані реформи були орієнтовані на тривалі терміни: збільшення валової продукції промисловості і сільського господарства в чотири рази – до 2000 р. та формування суспільства «середньої заможності» – до 2021 р. У рамках першого терміну було визначено так звані «чотири модернізації», що стосувалися сіль-

ського господарства, промисловості, військової сфери та сфери високих технологій (науково-технічної). Друга далекосяжна мета – побудова «суспільства зі середньо заможним рівнем життя» («сяо кан») була проголошена Ден Сяопіном у 1979 р. Використання конфуціанського терміну «сяо кан» було сигналом підведення під потрібні реформи потужної, закоріненої у тисячоліття ідеологічної та історико-культурної бази і дало старт поступовій заміні марксистської ідеології конфуціанською шляхом їх синтезу. У жовтні 1987 р. концепція «сяо кан» була офіційно затверджена як «другий крок» стратегії модернізації.

Ден Сяопін та його послідовники добре усвідомлювали соціо-політичні небезпеки запровадження ринкової економіки та демократизації суспільного життя як політичного забезпечення економічних перетворень у країні, історичні традиції якої не були пов'язані ані зі свободою підприємництва, ані з демократичними свободами й правами. Усі новації, навіть за жорсткого контролю партії й збереження потужного державного сектору, поєднані з відкриттям Китаю для зовнішнього світу, мали тягнути за собою і поглиблення соціального розшарування, і проникнення в масову свідомість західних цінностей – передусім, цінності людини, людської гідності й свободи. А це, своєю чергою, уможливило соціально-політичні конфлікти й загрожувало традиційній для Китаю морально-етичній системі, якою забезпечено функціонування ієрархічно побудованих суспільств узагалі й Китаю, зокрема, та підпорядкування особи суспільній ієрархії. В умовах ринкової економіки потрібний був ідеологічний ґрунт, спроможний конкурувати з марксизмом: забезпечувати підпорядкування величезних народних мас єдиній керівній волі й водночас надихати на добровільне підпорядкування спільній меті – потрібна була ідеологія, здатна слугувати чинником консолідації нації, яка б не вступала в прямиий конфлікт ані з глибоко укоріненим марксизмом, ані з ринковою дійсністю і водночас не відштовхувала б своєю новизною, була освячена традицією. Отож звернення до конфуціанства було викликано прагматичною потребою консолідації суспільства навколо реалізації державних завдань і утримання його в рамках морально-етичної системи, альтернативної західній.

Слід зазначити, що в конфуціанстві історичний розвиток розглядається як циклічний, за якого суспільство періодично проходить низку етапів – від хаотичного стану («хуньлуань») до впорядкованого, в якому оптимально забезпечені життєві потреби його членів («сяо кан»). Однак досягнення стану «сяо кан» ще не

гарантує подальшого успішного поступу – для того знову потрібні надзусилля суспільного цілого, аби успішно пройти його і здійснити перехід до найвищого щаблю суспільного буття, який має назву «датун» – суспільство загальної гармонії. Однак і цей щабель не є «кінцем історії»: навіть стан «датун» має ризики падіння в хаос, якщо не супроводжується повсякчасною моральною роботою зі самовдосконалення кожного на шляху, відповідному Дао – вищому моральному Закону Неба. Обидва концепти – «сяо кан» і «датун» за всієї їх суголосності марксистським «соціалізмом» та «комунізмом» значно краще мобілізують суспільство – і тому, що відповідні історичним і культурним традиціям китайського народу, і тому, що не передбачають кінця історії, а є лише шляхом до морального самовдосконалення. А отже те, чого так не вистачало утилітарному марксизму в його не лише маоїстському, а й радянському варіанті – морального складника не як «підпорки» для матеріального добробуту, а як вищої за цей добробут мети, у відроджуваному на шляху «реформ і відкритості» конфуціанстві отримало виразний наголос.

У 1978 р. Компартія Китаю оголосила про намір створити в Китаї «планову економіку, доповнену регулюванням ринку». Однак масштабним практичним крокам передувала копітка робота з вивчення світового досвіду модернізації. Крім того, у перші роки змін КПК не ухвалювала жодних постанов і приписів щодо форм господарювання, очікуючи результатів розвитку запущених процесів з тим, аби побачити, які форми виявляться прийнятними і ефективними.

Наголос було поставлено на комплексне реформування передусім сільського господарства, що розпочалося 1979 р. з деколективізації – скасування комун і переходу на подвірний підряд земель, що юридично залишились у державній власності, однак були передані в сімейне користування на термін від 3-5 до 15 років, який згодом був збільшений до 50–70 років. Обов'язковий продаж селянами частини виробленої сільгосппродукції за фіксованою ціною залишався, однак самі закупівельні ціни на продовольство і технічні культури було підвищено (у порівнянні з цінами на промислову продукцію на 38% до 1981 р. та на 77% – до 1989 р.). Крім того, інша частина продукції залишалась у селян і нею вони розпоряджались на власний розсуд, що створило матеріальний стимул для нарощування обсягів виробництва та його продуктивності. Унаслідок цього за перше десятиліття модернізації виробництво продовольства в країні збільшилося в 1,5 рази. Поштовх, наданий розвитку сільського господарства шляхом поступового переходу

на ринкові засади під контролем держави і за її різноманітної підтримки й опіки, був очевидно вдалим.

Разом з тим від початку 1980 рр. відбувалися зміни й у дрібній та середній промисловості, однак, у першу чергу, через стимулювання сільського промислу, рослинництва, тваринництва, розведення риби, перевезення вантажів, посередницької торгівлі тощо. У тих місцевостях, де у селян була відносно велика сільськогосподарська техніка та приміщення, групи господарств об'єднувалися для їх спільного використання у «нові господарські об'єднання», що мало наслідком появу «спеціалізованих дворів» із ділянками землі в десятки разів більшими за середні. Важливим є те, що розвиток сільської промисловості, супроводжуваний міграцією певної частини селян до міста і перетворення їх на найманих працівників, відбувалося в Китаї без вилучення у селян їх прав на землю. Отримували вони від держави й допомогу технікою.

Наступним кроком лібералізації стала офіційна легалізація приватної власності та найманої праці в 1987 р (рішенням XIII з'їзду КПК). Зміни в напрямі поступового й обережного запровадження ринкової економіки мали своїм результатом стрімке зростання кількості індивідуальних, колективних та приватно-капіталістичних підприємств і господарств. За даними китайської статистики, з 1985 по 1990 рр. число приватних господарств зросло майже вдвічі: з 3,3 млн до 6,1 млн, а обсяг виробництва в цьому секторі збільшився в 7 разів. Водночас зростає й кількість державних підприємств – з 93 до 104 тис. Відтак посилення приватного сектору не заступало собою розвиток державного, який залишився жорстко плановим, однак підтримуваним дешевими кредитами. Ставку було зроблено на розвиток обох секторів – і державного, і приватного.

Якщо в сільській місцевості розвиток дрібного й середнього підприємництва стимулювався технічною допомогою, менеджерськими й маркетинговими послугами з боку держави, то в державному промисловому секторі, де на кінець 1970 рр. було зайнято лише 18% населення КНР, стимулювання набуло іншого вигляду. Більшість промислових підприємств, особливо великих, були збитковими і потребували державних дотацій. У 1978-1979 рр. на них було запроваджено розширений господарський розрахунок, форми якого варіювалися залежно від підприємства. Підприємства, що перевиконували державний план, отримали дозвіл продавати частину надпланової продукції самостійно і за вільною ціною, а отримані кошти за згодою колективу використовувати на власний розсуд. У 1980 р. близько 60% всіх державних підпри-

емств Китаю отримали право продавати надпланову продукцію, водночас кількість обов'язкових показників, що передбачалися держпланом, було в рази скорочено – до 5% від числа показників, що застосовувалися раніше. У 1984 р. госпрозрахунок і принцип максимальної самостійності було поширено на всі державні підприємства, за винятком оборонних.

У другій половині 1980 рр. елементи ринкової системи господарювання розвинулися в роздрібній та гуртовій торгівлі споживчими товарами, а згодом – і засобами виробництва. У квітні 1988 р. було прийнято закон «Про промислове підприємство загальнонародної власності», яким закріплено належність державі всіх великих підприємств у базових галузях виробництва. Державі належали й майже всі кошти в галузі сучасного транспорту, великі сільськогосподарські підприємства і всі основні банки. Одночасно під гаслом «тримати велике, відпускати мале» було санкціоновано поступовий перехід дрібних і середніх держпідприємств у приватну власність директорату та працівників шляхом приватизації.

Розвиток національного виробництва було вдало поєднано із залученням на внутрішній ринок Китаю західних корпорацій і фірм. У 1979 р. ЦК КПК та Держрада КНР ухвалили здійснення «спеціальної політики» у зовнішньоекономічній діяльності у двох провінціях, які стали першими вільними економічними зонами Китаю. Згодом подібні зони, де діяли пільгові для іноземних підприємців податковий, митний і валютні режими та інші преференції, було запроваджено в деяких інших провінціях, що відкрило величезний китайський внутрішній ринок для західного бізнесу. За період 1979–1985 рр. прямі іноземні інвестиції в перших ВЕЗ становили 12,15 млрд дол. У 1984 р. статус «міст-портів, відкритих для іноземних капіталовкладень» отримали 14 міст східного узбережжя Китаю, усередині яких виділено окремі райони, де пріоритетним було визначено не виробництво, а науково-технічний розвиток: від податків тут були звільнені всі, хто займався науковими дослідженнями. У 1988 р. статус «відкритих приморських міст» поширився на 32 міста.

Відзначимо, якщо в період 1988–1990 рр. до Китаю щорічно надходило близько 4 млрд дол. іноземних інвестицій, то вже в 1995–1997 рр. ця сума збільшилася в 10 разів і сягнула близько 40 млрд дол. щорічно. Загалом же у період 1979–1998 рр. КНР уклала угоди про прямі іноземні інвестиції на суму понад 550 млрд дол., з яких надійшло та було використано майже 250 млрд дол. На початок нового тисячоліття за обсягом іноземних інвестицій Китай обігнав усі країни світу, крім США.

Проголошена Ден Сяопіном політика відкритості спричинила наприкінці 1980 рр. появу великої кількості споживчих товарів високої якості та широкого асортименту зі США, Німеччини, Франції, Італії, Канади, Японії тощо. Однак через високу ціну вони були практично недоступні для масового споживача, хоча на той час у країні вже з'явився чималий прошарок заможних людей – потенційних покупців таких товарів. Разом з тим попит на товари широкого вжитку у великій і бідній країні залишався дуже високим. І китайський дрібний і середній бізнес, спираючись на національні історичні традиції майстерного копіювання різноманітних виробів, почав копіювання вже наявних західних товарів. Навіть гірші за якістю, але значно дешевші, такі товари почали користуватися попитом – спочатку в Китаї, а згодом і за його межами. Наявність великої кількості виробників копій, створюючи конкурентне середовище всередині країни, неминуче тягнула за собою й поліпшення якості виробів. За якість десятиліття за деякими товарними позиціями якість виробленого дозволила експортувати його спочатку на ринки країн, що розвиваються, з країнами СНД і Латинської Америки включно, а після вступу Китаю до СОТ (грудень 2001 р.) – і до розвинених західних країн, де китайські вироби легкої промисловості почали на рівних конкурувати з європейською продукцією. Цей феномен, коли копії є не гіршими, а подеколи й кращими за копіювані зразки, пізніше отримав в експертному середовищі назву «інноваційне копіювання». Наступ китайських товарів змусив західні компанії, що до того експортували свої товари до Китаю, у 1990 рр. перенести туди й своє виробництво, що також сприяло подальшому економічному зростанню країни.

Держава від самого початку взяла на себе патрунування розвитку приватного бізнесу, надаючи допомогу підприємцям в усіх ділянках ведення бізнесу – від планування до реалізації виробленої продукції як усередині держави, так і на зовнішніх ринках. Для цього при органах влади всіх рівнів було створено різноманітні аналітичні центри з вивчення можливостей китайського бізнесу на різних напрямках та сприяння реалізації таких можливостей.

На третьому напрямі запланованих реформ – оборонному – також відбувалися зміни. Поступово зростає частка витрат на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи, особливо в галузях судно- та авіабудівництва, радіоелектронній, атомній, запроваджуються державні програми високотехнологічного оснащення збройних сил країни, зокрема й через реалізацію політики «технологія в обмін на ринок», за якої іноземні компанії отримують певні префе-

ренції (податкові пільги аж до повного звільнення від податків) в обмін за надання високих технологій у розпорядження створюваних спільних підприємств. З початку 2000 рр. Китай також рухався вперед і в сфері комунікацій та інтернетизації країни. У 2003 р. за кількістю телефонних абонентів, яких налічувалося 260 млн., Китай посів перше місце у світі, ще за рік, у 2004 р. обігнав США вже за кількістю абонентів мобільних телефонів, а в 2009 р. перевершив Сполучені Штати за цим показником у 2,9 рази. Якщо у 2000 р. частка Китаю у світовому виробництві комп'ютерів складала всього 19,2%, то у 2005 р. – вже 83,5%. Сучасний Китай має 25 тис. км високошвидкісної залізниці. Станом на 2018 р. у 99% селищ і 98% сіл прокладені асфальтовані або цементовані дороги. Рівень інтеграції міських і сільських районів наближається до 80%.

Одночасно з запланованими економічними реформами постала потреба в істотному політичному реформуванні. У серпні 1980 р. Ден Сяопін визначив необхідність реформування чинної політичної системи та висунув принципові засади таких змін. З того моменту розпочалося планомірне й системне розмежування функцій держави і партії, усунення партійного керівництва із сфери правових відносин та сфери територіального самоврядування. Однак вивільнення суспільних відносин, суспільства від партійного тиску не призводило до його хаотизації й напруги між ним і державою. І не лише тому, що західні ідеали індивідуальної свободи були доволі чужі китайському менталітету, а «дозована демократія» та «дозована правова держава» не сприяли створенню громадянського суспільства і мінімізували можливості соціальних конфліктів, а й тому, що в національних традиціях, ґрунтованих на відроджуваній ідеології конфуціанства, закладено принципи самодисципліни, довіри до керівництва, яке сприймається не як суб'єкт опіки, а як об'єкт поваги.

Висновки та рекомендації.

Можемо констатувати: за 40 років від початку реформ, розпочатих Ден Сяопіном, Китай із відсталого країни, майже зруйнованої спробами швидко досягти суспільного благоденства вольовими зусиллями його політичних керманів, ступив на продуктивний шлях вдумливого, обережного й поступового економічного та соціально-політичного розвитку, успішність якого забезпечено передусім системним врахуванням об'єктивної реальності та логіки тих самих процесів суспільного розвитку.

Другим чинником, що відіграв істотну роль у виникненні «китайського дива», було формування суспільного ідеалу – «ки-

тайської мрії», стрижнем якої було не лише прагнення до матеріального добробуту членів суспільства, а й морально-етична компонента, внутрішньо притаманна історико-культурній спадщині Китаю. Поступова актуалізація національних «культурних кодів» і використання їх для переформатування суспільної свідомості, її «транскрипції» з орієнтованих на революційні стрибки марксистських догматів на доступну широкому загалу мову еволюційної стратегії конфуціанства дозволила у повній мірі використовувати його консолідуючий потенціал.

Надзвичайно важливо, що справжній прорив в економічному розвитку Китаю було забезпечено не дотаційно-фінансовою, фіскальною й наглядовою функціями держави, а передусім організаційною (менеджерською та маркетинговою), а також науковою допомогою з її боку. Держава не усунулася від керування ринковими процесами, однак цілеспрямовано створювала феномен керованого розгортання змін. Усі ці чинники забезпечили поступовий, але невпинний рух КНР обраним шляхом і перетворили Китай на передову й розвинену країну за історично рекордний строк.